

Ceràmica, recepcions oficials i els senyors de Castellvell: *khil'a* i poder

Xavier Ballestín¹

© de l'autor

Rebut: 16/6/2025
Acceptat: 16/6/2025
Publicat: 4/12/2025

Citació recomanada: BALLESTÍN, Xavier (2025). «Ceràmica, recepcions oficials i els senyors de Castellvell: *khil'a* i poder». *Treballs d'Arqueologia*, 28, 191-201. <<https://doi.org/10.5565/rev/tda.181>>

Resum

En el context dels projectes de recerca sobre la frontera entre al-Andalus i els comtats catalans s'ha portat a terme una lectura exhaustiva i analítica de les fonts àrabs. Mentre la prospecció i l'excavació arqueològica avançaven en el coneixement de les fortaleses principals i de les xarxes defensives a les àrees frontereres de Catalunya i de la vall de l'Ebre, les fonts àrabs han subministrat l'equip de recerca amb evidència d'un flux de ceràmica califal de luxe al castell de Castellvell.

Paraules clau: islam primerenc; fonts àrabs; al-Andalus; frontera; al-Manşūr; al-Muẓaffar; vaixella de luxe; *āniya*; *khil'a*; ambaixades

Abstract. *Ceramics, official receptions and the lords of Castellvell: khil'a and power*

Within the field of research on the border between al-Andalus and the Catalan counties, this study offers an exhaustive analysis of Arabic sources. While archaeological surveying and excavation have advanced our understanding of the main strongholds and defensive networks in the border areas of Catalonia and the Ebro valley, Arabic sources have provided evidence of an influx of luxury ceramics from the Caliphate to the castle of Castellvell.

Keywords: early Islam; Arabic sources; al-Andalus; frontier; al-Manşūr; al-Muẓaffar; luxury cutlery; *āniya*; *khil'a*; embassies

1. Universitat de Barcelona. xballestin@ub.edu, <https://orcid.org/0000-0003-1308-9625>.

En memòria i reconeixement al doctor Josep Maria Salrach i Marés i al doctor Antoni Riera Melis, que el seu record i el seu magisteri romanguin sempre entre nosaltres.

1. Introducció, cronologia i marc de la recerca

Des que he format part dels equips de recerca que han dedicat la seva atenció a la transició medieval, a l'ocupació del territori, a la noblesa territorial i a les estructures de defensa al nord-est peninsular i la vall de l'Ebre la meua funció ha estat la de llegir, tractar i analitzar, al costat de la doctora Mercè Viladrich i actualment també en col·laboració amb el doctor Josep Suñé, la informació que prové dels textos escrits en àrab sobre la història i la cultura andalusina i magrebina en el sentit més ampli, obra d'autors islàmics medievals o de la primera època moderna, originaris de l'occident de la Mediterrània o del Pròxim Orient. Si més no, i per no dir-ne gaire més, un aparentment inexhaustible registre de material escrit, d'un abast tan extens com de contingut ben heterogeni i exuberant (Bramon, 2000; Martos, 2022, i Maíllo, 2024).

Així doncs, en el marc dels projectes de recerca *OCORDE - Ocupació, Organització i Defensa del Territori Medieval* (2009-2013); *GENOME - Génesis de la nobleza medieval: Fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos VIII-XI* (2016-2019), y *ENALFE - Entre al-Ándalus y la feudalidad: Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (2021-2024), bé individualment o bé en equip, juntament amb les dues persones esmentades als paràgrafs precedents, s'ha procedit a fer una recerca preferent de textos d'autors magribins i andalusins per es-

catir i utilitzar aquella informació adient que contribueixi a facilitar la intel·ligibilitat dels processos de creació de línies frontereres, fortificacions i la interacció entre els comtats catalans i els poders islàmics establerts més enllà, que en el darrer cas no es altra cosa que un eufemisme per referir-se al procés d'expansió comtal sobre les fronteres andalusines, que viu el moment àlgid en el segle XI, tot i que se'n pot situar el començament entre el tercer i el darrer quart del segle IX i que prendrà una considerable embranzida al llarg del segle X (Martí, 1992; Batet, 1996; Sancho, 2009: 285; Jarrett, 2010; Gibert, 2016: 18, 65-66, 67 i 70; Guidi, 2016: 53, 62, 69, 178, 200 i 212; Martí, 2017: 686 i 700, i Folch, 2018: 39), malgrat que el darrer quart d'aquesta desena centúria i la primera dècada del segle XI constitueixen el marc de l'actuació bèl·lica de Muḥammad ibn Abi 'Āmir al-Manṣūr (976-1002) i del seu fill i successor, 'Abd al-Malik al-Muẓaffar (1002-1008) (Bramon, 1996; Bariani, 2003; Martínez-Enamorado i Torremocha, 2003; Ballestín, 2004; Echevarría, 2011; Ballestín, 2015, i Suñé, 2018, 2020, 2023 i 2025).

2. Les fonts en àrab dels autors islàmics i les condicions de la recerca

Ja ha estat assenyalat en el primer paràgraf de l'apartat precedent que els textos en àrab proporcionen una informació aclaparadora i molt diversa, que ha de ser contextualitzada en el seu marc cronològic i llegida sota el prisma dels objectius

de la prospecció arqueològica i de l'exca-
vació d'assentaments, dues tasques que es
fan encara més complexes, per no dir
quasi inextricables i molt feixugues d'exe-
cutar, quan hom té en compte, per co-
mençar, que la major part del registre es-
crit no acostuma a ser coetani dels fets
recollits a les fonts i, per acabar, que
l'aproximació crítica i editorial a les fonts
per part d'un considerable i articulat sec-
tor dels mateixos arabistes, orientalistes,
historiadors i erudits tendeix a l'hipercriti-
cisme i a concebre aquests textos com a
exercicis literaris hàbilment esbiaixats,
profundament lletraferits i, alhora, verte-
brats en una bona part per l'interès aulic i
panegíric de la nissaga Omeia a l'al-An-
dalus i al-Magrib o per agendes polítiques
i doctrinals que, tot i ser presents en l'elab-
oració dels textos, encara que puguin ser
difícils de detectar, poden ser identifica-
des. Nogensmenys, aquesta visió crítica,
que no és patrimoni de les investigacions
sobre l'islam a la Mediterrània occidental,
sinó que neix entre els estudiosos de l'is-
lam primerenc (*early Islam*), n'ha apaiva-
gat considerablement la càrrega textual-
ment hipercrítica i ha donat pas a
quelcom que es podria qualificar d'escep-
ticisme salutífer i que ha conduït a una
relectura més curosa, menys radical i més
holística de les fonts, en aquest context,
tant de les islàmiques en àrab com de les
cristianes llatines, romandanlusines i
orientals (Wansbrough, 1977, 1978; Mar-
tinez-Gros, 1990, 1992; Hoyland, 1997;
Martinez-Gros i Makariou, 2001; Boek-
hoff-van der Voort et al., 2011; Clarke,
2011: 44, 53-57, i 2012; Görke et al.,
2012, i Segovia, 2012: XIX-XXVIII).
Tanmateix, sempre es plantegen proble-
mes, com no podia ser d'altra forma, i qui
subscriu voldria aturar-se en dues instàn-
cies significatives i exposar quines han es-

tat les dinàmiques que han marcat aquests
dos casos.

3. El primer cas: Muḥammad ibn Abi 'Āmir al-Manšūr (976-1002) i 'Abd al-Malik al-Muẓaffar (1002-1008)

El primer cas està directament relacionat
amb el govern de Muḥammad ibn Abi
'Āmir al-Manšūr (976-1002) i del seu fill
i successor, 'Abd al-Malik al-Muẓaffar
(1002-1008), durant el qual pare i fill va-
ren esmerçar un més que considerable i
constant esforç per atacar les fronteres
dels reialmes, els comtats i els enclava-
ments cristians més enllà de la frontera.
Les seves campanyes, i específicament les
de Muḥammad ibn Abi 'Āmir al-Manšūr,
a qui em referiré a partir d'ara com al-
Manšūr, es troben parcialment recollides
en dues fonts, el *Kitāb tarṣī' al-akhbār
wa-tanwī' al-āthār* (TU), escrit per al-
'Udhri (393/1003-478/1085), autor nas-
cut un any després del traspàs d'al-
Manšūr, i l'anònim *Kitāb dhikr bilād
al-Andalus* (DK), que, segons el seu edi-
tor, Luis Molina Martínez, es podria datar
de forma versemblant o bé a la segona
meitat del segle xiv o a la segona meitat
del segle xv, adscripció que no hi hauria
raons per posar en dubte. Les notícies so-
bre 'Abd al-Malik al-Muẓaffar (1002-
1008), a qui s'identificarà a partir d'ara
amb el seu sobrenom honorífic, al-
Muẓaffar, es troben principalment al ter-
cer volum d'*Al-Bayān al-mughrib fī
akhbār mulūk al-Andalus wa-l-Maghrib*,
obra d'un compilador magribí, Ibn
'Idhārī, que va viure a Fes en el primer
quart del segle xiv, del qual hom situa la
mort després del 712/1312-1313 i que
comença aquesta part del seu recull amb
l'esment d'al-Muẓaffar. A les tres obres

aquí ressenyades se n'hi poden afegir unes altres, però cal fer èmfasi en la circumstància que, tot i les dades a l'abast de l'especialista, la informació que hom hi pot trobar consisteix en l'enumeració, parcial en el text d'al-'Udhīr i completa en el recull anònim del *Dhikr bilād al-Andalus*, del seguit de les cinquanta-sis expedicions d'al-Manṣūr, amb les dates exactes sobre la sortida de Còrdova i la tornada a la ciutat, les regions i les poblacions atacades a cada expedició i els detalls que els dos autors consideren adient esmentar en alguna de les expedicions, a part de xifres de persones captives que consten a l'anònim *Dhikr bilād al-Andalus*, que com a mínim es poden caracteritzar d'inversemblants. En altres fonts s'hi poden trobar detalls més acurats i informació més extensa sobre les expedicions, però el que hom no troba enlloc són els detalls que podrien proporcionar dades als arqueòlegs que provin d'identificar línies de defensa, aquarteraments militars, dissenys de places fortificades, materials i tècniques de construcció i armament. Fins i tot, a desgrat de l'enumeració de campanyes, que recordaria remotament un *curriculum vitae* actual, que ha de ser sempre sintètic i abreujat, o una successió de breus biografies d'alfaquins i ulemes, no es pot ni arribar a reconstruir els itineraris que els contingents andalusins seguien entre Còrdova i la frontera, o per on l'abandonaven, un cop arribats allà, per atacar, en el cas que aquí pertoca, els comtats catalans. A saber, hom s'acaba trobant amb el fet que el període d'activitat bèl·lica més intens a les fronteres d'al-Andalus no és gaire il·lustratiu, per no dir gens, per aplegar informació sobre les fortificacions, sobre la seva estructura, sobre com havien estat construïdes o sobre la seva disposició a la frontera, tot i que l'anàlisi crítica dels tex-

tos que tracten sobre les activitats d'al-Manṣūr i al-Muẓaffar, combinada amb l'aproximació a uns altres registres, no deixa mai de donar resultats en altres camps que, eventualment, podrien tenir una utilitat futura en la recerca d'arqueòlogues i arqueòlegs (Molina-Martínez, 1981, 1982, i Ballestín, 2024: 147-161).

4. El segon cas: el dossier dels *balāt/palatia*

El segon cas en què es porta a terme un buidatge exhaustiu de les fonts islàmiques en àrab, tant occidentals com orientals, és el de la cerca en aquests textos de la veu àrab *balāt* amb el significat unívoc i inconfusible de 'centre territorial des del qual s'organitza la tributació i on es disposa i s'emmagatzema la recaptació fiscal' (Ballestín, 2013: 28-42, especialment 38-39). L'anàlisi de la informació textual podria haver estat més exhaustiva, però això hauria fet impossible la realització d'aquest article i, a fi de comptes, si hi ha quelcom que va romandre fora de dubte i manifest a tots els registres consultats era, d'una banda, la multiplicitat de significats del terme *balāt* al registre textual de l'àrab clàssic, a saber: 'palau', 'residència regia', 'edificació amb un espai pavimentat i porticat' i, finalment, 'calçada o camí empedrat', i, d'altra banda, que en totes les accepcions enumerades, exceptuant la de calçada, poden correspondre a recintes des d'on s'organitzava i es centralitzava la maquinària fiscal i s'hi emmagatzemava la recaptació (Ballestín, 2013: 38). Des d'un punt de vista més crític i objectiu, els lectors i les lectores podran considerar que la segona de les dues sentències reproduïdes més amunt, a part d'estar fora de dubte, es podria considerar que entra en el reialme

de la versemblança, però no es pot convertir en una afirmació taxativa. En tot cas, des de la perspectiva de l'arqueologia, tant la de prospecció com la d'excavació, i de l'ús de les fonts llatines, tant literàries com documentals, es pot demostrar l'existència de *palatia* a Catalunya i Septimània, sense que hom pugui considerar com a tancat aquest capítol de la recerca sobre l'islam primerenc al nord-est peninsular i a la Catalunya nord (Folch, 2013; Gibert, 2007, 2013, i Martí, 2013). Arribats aquí, quedaria fer-se la pregunta cabdal, que no ha de ser formulada sota un aixopluc retòric o excessivament prudent, i que no és altra que qüestionar-se fins a quin punt el registre escrit en àrab proporciona prou informació per elaborar estratègies de recerca veritablement útils per entendre i atorgar intel·ligibilitat al registre material, més enllà del seu inventari arqueològic i monumental. La resposta és que hom ha d'articular de forma molt meditada què hi vol trobar, considerar la probabilitat de fer-ne la troballa i tenir en compte que el registre textual en àrab es troba actualment inserit en estratègies de digitalització i accés generalitzat, que podrien, en darrera instància, tot i que pugui semblar una fita encara no assolible a llarg termini, prescindir de les edicions de textos originals i accedir directament al material encara inèdit, encara manuscrit, alhora que es podria portar a terme una revisió radical, millorada i circumstanciada del corpus de textos ja editats i publicats (Muhanna, 2016). Objectius a l'abast, que haurien de ser assolits, carregats d'esperança i potencialment útils per a tothom, sense exclusió, tot i que costa imaginar-ho per a un futur immediat. En referència a un de més proper, o bé per a avui mateix, voldria procedir a comentar a l'apartat següent una de les troballes arqueològiques del grup de recerca a càr-

rec d'aquesta publicació i dels articles que s'hi presentaran, que es pot trobar en un article recentment publicat i que tracta de les restes d'aixovar presents al recinte fortificat del castell de Castellvell, prova directa que la constància, la continuïtat i la feina sistemàtica generen coneixements de qualitat.

5. Quan el que és extraordinari pot esdevenir usual i normatiu

El que aquí es qualificarà d'extraordinari no ho és per una valoració subjectiva de qui subscriu, sinó perquè es tracta d'un seguit de restes ceràmiques localitzades en un context excepcional.

En aquest cas específic paga molt la pena reproduir-ne la citació literal:

Con ellas se mezclan otras cerámicas con vidriado parcial, como los restos de varias redomas o limetas decoradas con verde y manganeso sobre fondo blanco, representando trenzados esquemáticos, palmetas y ovas, motivos de inequívoca atribución al califato y al entorno cordobés (Escudero, 1988-1990). La mayoría tiene vidriados opacos, mientras que alguna presenta decoraciones polícromas bajo vidriado transparente, cuyos colores se disponen en forma de salpicaduras o goterones, dos tipos de obra que se constatan en la ciudad de Córdoba desde fines del emirato (Salinas, Pradell, 2020). A las redomas califales aun cabría sumar algún ataífor más común, de base anular no resaltada, con vidriado melado y trazos de manganeso, que pudiera relacionarse con este mismo grupo. (Figura 5, n. 9-19)

Como materiales insólitos en los dominios condales, su presencia en Castellví resulta del todo extraordinaria y puede

relacionarse con algún acto diplomático o embajada cordobesa. Así, tal vez alguna pieza llegase como resultado de la embajada que en 941 condujo Sendred, pariente del conde Sunyer y ancestro de los Castellvell, con el objetivo de acordar la paz con el califa. Pero parece más probable que estos materiales provengan de la embajada que en 971 dirigió Ēnnec Bonfill, hijo de Sendred, cuando el califa ofreció a la comitiva regalos, ropas y acémilas adecuadas para volver, como detalla Ibn Ḥayyān (Bramon, 2000: 298-299 y 317-321). La presencia de algún hombre de Castellví de la Marca en la comitiva tiene fácil justificación, puesto que aquí los Castellvell tuvieron propiedades desde un principio y tal vez ya poseían el castillo por entonces. (Martí et al., 2024: 309)

En aquesta citació literal s'hi formula la hipòtesi que els materials trobats al castell de Castellví, «materiales insólitos en los dominios condales», tindrien el seu origen en obsequis rebuts a Còrdova per alguna de les ambaixades que es van desplaçar fins aquesta ciutat en missió diplomàtica, entre les quals n'hi podria haver una que hauria viatjat en època del califat d'al-Hakam al-Mustanşir bi-Llāh (961/976). La bibliografia sobre ambaixades, diplomàcia, recepcions oficials i arribada de delegacions romanes d'orient i cristianes llatines a Còrdova, tant peninsulars com europees, ha conegut un creixement considerable, tant des del punt de vista qualitatiu com quantitatiu, que corre paral·lel a l'anàlisi del desenvolupament protocol·lari, públic i cerimonial del poder i de la legitimitat del califat omeia, articulat en el lliurament d'objectes preciosos que s'ajusten en la seva factura a la categoria, l'honor i la rellevància del personatge obsequiat, que acaba in-

vestit amb una autoritat i una dignitat específiques en el si de la jerarquia d'autoritat que té el califa al cim de la piràmide. Llarga explicació d'un concepte que en àrab clàssic rep el nom de *khil'a*, mot que significa 'vestir' o 'investir' i que serveix també per designar de forma genèrica els obsequis lliurats pel califa, entre els quals destaquen els teixits i les vestidures de luxosa factura i teixit sofisticat (García-Gómez, 1967, 1970; Barceló, 1995; Ballestín, 2006; Rosser-Owen, 2022: 57-80, i Cardoso, 2015, 2023). L'enumeració d'aquests objectes, els llocs on eren fabricats, les tècniques emprades per elaborar-los i l'arranjament administratiu, polític i institucional per proveir el califat amb aquests obsequis i amb la preparació de les recepcions exigiria molt d'espai, i no és tampoc quelcom que hagi d'aturar aquí l'atenció de lectors i lectores. Però no es pot deixar d'assenyalar que, si més no, en el context dels omeies de Còrdova, el gruix d'aquests obsequis, d'aquesta *khil'a*, el formaven cavalcadures de primera qualitat amb les brides i les selles corresponents esplendorosament guarnides, armes de tall de tota mena, arcs, teixits de seda de factura extraordinària i peces de moneda. I les ceràmiques? Aquí toca introduir una referència literal d'un text àrab, del qual sols hi haurà la traducció al català.

[...] fins que Abū al-Bahhār va fer arribar on estava Ibn Abī 'Āmir [al-Manşūr] al seu nebot —el fill del seu germà— Abū Bakr ibn Ḥabūs ibn Zīrī ibn Manād, genet [*fāris*] dels Şinhāja en aquella època, amb un grup de la seva nissaga [*fī tā'ifa min ahl bayti-hi*]. Varen arribar el 381/20-3-991-8-3-992 i foren rebuts pels exèrcits [en formació] [*wa-ustuqbila bi-l-juyūš*], que el dia de la seva entrada (a Còrdova)

fou dels que es recorda. Abū Bakr va arribar a presència d'Ibn Abī 'Āmir [al-Manšūr], que es trobava al seu saló excels [*majlisi-hi al-mubārak*], on s'estava Ibn Abī 'Āmir [al-Manšūr], i va besar el terra que hi havia entre les seves mans quan s'inclinava, fins [arribar] a besar les seves sabates [*fa-qabala al-arḍ bayna yaday-hi wa-istahdhā lahu*]. Ibn Abī 'Āmir [al-Manšūr] el va hostatjar generosament i li va lliurar presents d'honor, així com a tots els seus companys [*fa-akrama mathwā-hu wa-khala'a 'alayhi wa-'alā jamī' aṣḥābi-hi*]. Els va donar obsequis en gran quantitat i segons les seves categories [*wa-aṭlaqa la-hum al-ṣilāt 'alā manāzili-him*] i [Abū Bakr b. Ḥabbūs] va portar amb ell per al seu oncle [per al germà del seu pare], Abū al-Bahhār, una quantitat de vint-i-cinc mil monedes d'or i el seu equivalent en monedes d'argent [*dīnār darāhim*], cinc-centes peces de totes les varietats de vestits [de tela] de seda crua [*khamsama'a qiṭ'a min ṣunūf al-thiyāb al-khazz*] i altres [obsequis] i [també] li va enviar ornaments [*hilyat^{an}*], vaixelles [*āniyat^{an}*] i regals [*alṭā^{an}*], el valor dels quals era de deu mil monedes d'or [dīnār]. (MAF, 24/157, Ballestín, 1998: vol. 1, p. 441)

Aquesta referència es troba també a l'obra d'Ibn Khaldūn (TI VII 42), que és posterior als *Mafākhir al-barbar*, i repeteix literalment la informació sobre les vaixelles i el valor en monedes d'or dels obsequis lliurats. Tant aquest lliurament com l'ambaixada magrebina que arriba a Còrdova i la magnífica recepció que els és dispensada obeeix a la dinàmica de la pugna d'Al-Manšūr per eliminar la presència i l'autoritat dels fatimites al Magrib central, la qual cosa explicaria la inversió en *khil'a* —obsequis, teixits, monedes, guar-

niments i vaixelles— que s'esmerça per desvincular un partidari dels darrers, aferrissats rivals dels omeies de Còrdova (Ballestín, 1998, vol. 1: 440-454, i 2004: 176-180). Sols voldria fer èmfasi en dues qüestions: l'aclaparadora quantitat de monedes rebudes, 25.000 d'or, i la de monedes d'argent, que podrien oscil·lar entre 300.000 i 450.000, i el valor dels obsequis, que arriba a les 10.000 monedes d'or i entre els quals es trobarien les vaixelles. A cap de les dues versions d'aquesta notícia hi consta ni quina és la proporció de les vaixelles en el conjunt dels obsequis, ni quantes vaixelles són lliurades, ni quins són els criteris per lliurar-les, ni com es distribueixen entre la comitiva de gent dels Ṣinhāja arribada a Còrdova entre el 991 i el 992. Tot i aquestes condicions, està fora de dubte que compiladors tardans com ara l'anònim dels *Mafākhir al-barbar* i Ibn Khaldūn, que hom considera que han tingut davant el text d'Ibn Ḥayyān i poden no haver-ne fet una còpia literal, nogensmenys esmenten les vaixelles. Des d'aquesta perspectiva, considero que no s'ha de fer cap esforç important ni s'ha de forçar la imaginació per considerar fora de dubte que les restes ceràmiques inconfusiblement andalusines i califals trobades a Castellvell per Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert i Xavier Gonzalo sols poden provenir d'una *khil'a* que ha estat investida a Còrdova a Ēnnec Bonfill de Castellvell, amb la mateixa categoria i circumstàncies en què en un futur es farà amb Abū Bakr b. Ḥabbūs i el seu oncle, Abū al-Bahhār.

6. L'horitzó de la recerca

Com a fita que caldrà assolir en el decurs de la recerca que ha de ser articulada en

el futur, s'hauria de procedir a combinar informació prosopogràfica de les fonts àrabs islàmiques i de les fonts llatines cristianes, per comprovar si, efectivament, encara que l'evidència arqueològica és indiscutible, quin personatge de la nissaga dels veguers de Castellvell va viatjar a Còrdova i va tenir ocasió d'accedir a la presència del califa al-Ḥakam al-

Mustanşir, alhora que va realitzar una cerca de materials ceràmics relacionats amb tallers califals que hagin pogut romandre sense classificar o que no hagin estat publicats, perquè hom no els ha pogut contextualitzar. Seria profundament il·lustrativa de les relacions de poder i de la diplomàcia entre els comtats catalans i el califat de Còrdova.

Fonts

- BM (1983): IBN 'IDHĀRĪ. *Al-Bayān al-mughrib fī akhbār mulūk al-Andalus wa-l-Maghrib*, vol. III. Ed. E. Lévi-Provençal i G. S. Colin. Beirut: Dār al-Thaqāfa, 1983. Trad. F. Maíllo-Salgado. *La caída del califato de Córdoba y los reyes de taifas (al-Bayān al-Mughrib)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993.
- DK (1983): *Dhikr bilād al-Andalus li-mu'allif majhūl*. Ed. i trad. L. Molina Martínez. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto "Miguel Asín", 2 vols.
- MAF (1934) (1996): Anònim. *Kitāb Mafākhir al-barbar*. Ed. É. Lévi-Provençal. *Fragments historiques sur les Berbres au Moyen ge: Extraits indits d'un recueil anonyme compilé en 712/1312 et intitulé "Kitab Mafakhir al-Barbar"*. Rabat: Éditions Félix Moncho / *Tres textos árabes sobre bereberes en el occidente islámico: Kitab al-Ansab. Kitab Mafajir al-Barbar. Kitab Sawahid al-Yilla*. Ed. Muḥammad Ya'lā. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Agencia Española de Cooperación Internacional.
- TI (1981) (1847-1851): *Ibn Khaldūn: Dīwān al-mubtadā' wa-l-khabar fī ta'rikh al-'arab wal-barbar wa-min 'āširi-him man dhawā al-ša'an al-akbar*. Vol. I: *Al-Muqaddima*; vols. II/VII: *Ta'rikh*, i vol. VIII: *Fahāris*. Ed. S. Zakkār i Kh. Šihāda. Bayrūt Dār al-Fikr. Ed. i trad. parc. W. Mac Guckin de Slane del volum VI de l'edició de Bulāq, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*. Alger, 1263/1267 AH/1847-1851 AD, 2 vols.
- TU (1965): AL-'UDHRĪ. *Tarṣī' al-akhbār fī tanwī' al-āthār wa-l-bustān fī garā'ib al-buldān wal-masālik ilā jamī' al-mamālik*. Ed. 'A. A. al-Ahwānī. Madrid: Instituto Egipcio de Estudios Islámicos.

Referències bibliogràfiques

- BALLESTÍN, X. (1998). *Mafākhir al-barbar: Estudi i traducció*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (2004). *Al-Mansur y la dawla 'amiriyya: Una dinámica de poder y legitimidad en el occidente musulmán medieval*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- (2006). «Jil'a y monedas: El poder de los Banū Marwān en el Magrib al-Aqṣā». *Al-Qantara*, XXVII(2) (juliol-desembre), 391-415.

- (2013). «Consideraciones acerca del término árabe *balāt*, su equivalencia con la voz latina *palatium* y su presencia en las fuentes andalusíes, magrebíes y orientales». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. (eds.). *Lo que vino de Oriente: Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VII-IX). Oxford: British Archaeological Reports. BAR International Series 2525.
- (2015). *Almansor i la destrucció de Barcelona: De les cendres del Regomir a l'ultimatum d'Hug Capet*. Barcelona: Base.
- (2024). «Las grandes campañas andalusíes: Almansor como paradigma» A: ALBARRÁN, Javier (coord.). *Al-Andalus y la guerra*. Madrid: La Ergástula.
- BARCELÓ, M. (1995). «El califa patente: El ceremonial omeya de Córdoba o la escenificación del poder». A: VALLEJO TRIANO, A. *El salón de Abd al-Rahman III: Madinat al-Zahra'*. Còrdova: Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.
- BARIANI, L. (2003). *Almansor*. Sant Sebastià: Nerea.
- BATET, C. (1996). *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal: La Marca de Barcelona als segles X-XI*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.
- BOEKHOFF-VAN DER VOORT, N.; VERSTEEGH, K.; WAGEMAKERS, J. (eds.) (2011). *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam Essays in Honour of Harald Motzki*. Leiden-Boston: Brill.
- BRAMON, D. (1995). «La batalla de Albesa: nuevas aportaciones. La batalla de Albesa (25 de febrero de 1003) y la primera aceifa de 'Abd al-Malik al-Muzaffar (verano del mismo año)». *Anaquel de Estudios Árabes*, 6, 21-27.
- (2000). *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010 (continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallicrosa)*. Vic: Eumo; Barcelona: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives: Institut d'Estudis Catalans.
- CARDOSO, E. R. F. (2015). *Diplomacy and oriental influence in the court of Cordoba (9th-10th centuries)*. Lisboa: University of Lisbon.
- (2023). *The Door of the Caliph: Concepts of the Court in the Umayyad Caliphate of al-Andalus*. Londres i Nova York: Routledge.
- CLARKE, N. (2011). «Medieval Arabic accounts of the conquest Cordoba: Creating a narrative for a provincial capital». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 74(1), 41-57.
- (2012). *The Muslim Conquest of Iberia: Medieval Arabic Narratives*. Londres i Nova York: Routledge.
- ECHEVARRÍA, A. (2011). *Almansor: Un califa en la sombra*. Madrid: Sílex Ediciones.
- ESCUADERO, J. (1988-1990). «La cerámica decorada en “verde y manganeso” de Madinat al-Zahra'. *Cuadernos de Madinat al-Zahrā'*, 2, 127-161.
- FOLCH, C. (2013). «Els palatia dels territoris del nord-est de Catalunya: Indicis toponímics de la primera organització fiscal islàmica». A: BALLESTÍN, X; PASTOR, E. (eds.). *Lo que vino de Oriente: Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VII-IX). Oxford: British Archaeological Reports. BAR International Series 2525.
- (2018). «Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI)». *Treballs d'Arqueologia*, 22, 29-49.
<<https://doi.org/10.5565/rev/tda.74>>
- GARCÍA-GÓMEZ, E. (1967). «Armas, banderas, tiendas de campaña, monturas y arreos en los “Anales de al-Ḥakam II” por 'Īsā al-Rāzī». *Al-Andalus*, 32, 163-179.
- (1970). «Tejidos, ropas y tapicería en los “Anales de al-Ḥakam II” por 'Īsā al-Rāzī». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156, 43-53.
- GIBERT, J. (2007). «Els palatia Septimans: Indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus». *Anuario de Estudios Medievales*, 37(1) (gener-juny), 1-26.
- (2013). «De Guissona a Magalona: Consideracions a l'entorn del topònim *palatium* en els extrems de la seva dispersió en terres de la Tarraconesa oriental i la Septimània». A: BALLE-

- TÍN, X.; PASTOR, E. (eds.). *Lo que vino de Oriente: Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VII-IX). Oxford: British Archaeological Reports. BAR International Series 2525.
- (2016). *A l'ombra de Barchinona: Antecedents i gènesi de la societat feudal a l'entorn del delta del Llobregat* (segles VI-XI). El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat de Llobregat.
- GÖRKE, A.; MOTZKI, H.; SCHOELER, G. (2012). «First-Century Sources for the Life of Muhammad? A Debate». *Der Islam*, 89(2), 2-59.
- GUIDI, J. J. (2016). *De Tàrraco a Terrachona. De la Tarragona visigoda a la medieval* (segles VII-XII): *Els condicionants clàssics en la nova arquitectura feudal. Documentació arqueològica i fonts històriques d'un patrimoni monumental*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- HOYLAND, R. G. (1997). *Seeing Islam as others saw it: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian writings on Early Islam*. Princeton: The Darwin Press.
- JARRETT, J. (2010). *Rulers and ruled in frontier Catalonia, 8890-1010: Pathways of power*. Suffolk-Rochester: The Royal Historical Society-The Boydell Press.
- MAÍLLO, F. (2024). *Claves de historiografía árabe: Fundamentos, diversidad y lenguaje*. Salamanca: Nueva Graficesa.
- MARTÍ, R. (1992). «La primera expansió comtal a ponent del Llobregat». A: PLADEVALL I FONT, A. (dir.). *Catalunya romànica*, vol. XIX. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (2013). «El *palatium* rural, una institució fiscal del siglo VIII». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. (eds.). *Lo que vino de Oriente: Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VII-IX). Oxford: British Archaeological Reports. BAR International Series 2525.
- (2017). «Els Castellvell durant el segle X, artífexs i veguers de la marca de Barcelona». *Anuario de Estudios Medievales*, 47(2) (juliol-desembre), 679-705.
<<https://doi.org/10.3989/aem.2017.47.2.07>>
- MARTÍ, R.; FOLCH, C.; GIBERT, J.; GONZALO, X. (2024). «Castellví de la Marca, una fortificació recurrent en los confines de Tarragona y Barcelona». *Arqueología y Territorio Medieval*, 31, 297-322.
<<https://doi.org/10.17561/aytm.v31.8767>>
- MARTÍNEZ-ENAMORADO, V.; TORREMOCHEA, A. (2003). *Almanzor y su época: Al-Andalus en la segunda mitad del siglo X*. Màlaga: Editorial Sarrià.
- MARTINEZ-GROS, G. (1990). «The fall of the Umayyads of Cordova: The end of the Arab Caliphate». *Mediterranean Historical Review*, 5, 117-149.
- (1992). *L'Idéologie Omeyyade: La construction de la légitimité du Califat de Cordoue (X^e-XIe siècles)*. Madrid: Casa de Velázquez.
- MARTINEZ-GROS, G.; MAKARIOU, S. (2001). «Art et Politique en al-Andalus: Xe-XIe siècles». A: *Les Andalousies: De Damas à Cordoue*. París: Institut du Monde Arabe.
- MARTOS, J. (2022). *Historiografía andalusí: Manual de fuentes árabes para la historia de al-Andalus*. 2 vols. Cáceres: Universidad de Extremadura; Madrid: Sociedad Española de Estudios Medievales.
- MOLINA-MARTÍNEZ, L. (1981). «Las campañas de Almanzor a la luz de un nuevo texto». *Al-Qanṭara*, 2, 209-263.
- (1982). «Las campañas de Almanzor: Nuevos datos». *Al-Qanṭara*, 3(1/2), 467-472.
- MUHANNA, E. (2016) (ed.). *The Digital Humanities and Islamic & Middle East Studies*. Berlín, Boston: Walter de Gruyter.
- ROSSER-OWEN, M. (2022). *Articulating the Hijāba: Cultural Patronage and Political Legitimacy in al-Andalus. The 'Amirid Regency c. 970-1010 AD*. Leiden, Boston: Brill.
- SALINAS, E.; PRADELL, T. (2020). «Revisando las primeras producciones vidriadas islámicas cordobesas a la luz de la arqueometría». *Arqueología y Territorio Medieval*, 27, 37-61.
<<https://doi.org/10.17561/aytm.v27.5416>>

- SANCHO, M. (2009). «Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra de Montsec (Prepirineo leridano): Hábitat y territorio». A: QUIRÓS CASTILLO, Juan Antonio (dir.). *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Documentos de Arqueología e Historia, 1.
- SEGOVIA, C. A. (2012). «John Wansbrough and the Problem of Islamic Origins in Recent Scholarship: A Farewell to the Traditional Account». A: SEGOVIA, C. A.; LOURIÉ, B. (eds.). *The Coming of the Comforter: When, Where, and to Whom? Studies on the Rise of Islam and Various Other Topics in Memory of John Wansbrough*. Piscataway, NJ: Gorgias Press.
- SUÑÉ, J. (2018). «Was the Umayyad caliphate of Cordoba as strong as Arab chroniclers claimed?». *Al-Masāq*, 31(1), 1-15.
<<https://doi.org/10.1080/09503110.2018.1553376>>
- (2020). *Guerra, ejército y fiscalidad en al-Andalus (ss. VIII-XIII): De la hegemonía musulmana a la decadencia*. Madrid: La Ergástula.
- (2023). «La batalla del Guadiaro (21-06-1010) en el *Muqtabis* de Ibn Hayyān». *Índice Histórico Español*, 136, 46-68.
<<https://doi.org/10.1344/IHE2023.136.3>>
- (2025). «‘Āmirid Jihad, the Religious Radicalisation of the Catalans, and the Loss of Andalusī Hegemony». *Journal of Medieval Iberian Studies*, 1, 1-30.
<<https://doi.org/10.1080/17546559.2025.2458151>>
- WANSBROUGH, J. (1977). *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation Foreword, Translations, and Expanded Notes by Andrew Rippin*. Nueva York: Prometheus Books, 2004.
- (1978). *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*. Oxford: Oxford University Press.

